

Pályamunka

Hélios hírnöke – A kakas ábrázolásának jelentésváltozatai a görög művészetben

37. Országos Tudományos Diákköri Konferencia

Szalai Boglárka

BA hallgató, ELTE-BTK, Régészettudományi Intézet, Ókori Régészeti Tanszék

Témavezető: Dr. Johácz Szilvia, egyetemi tanársegéd

2025.01.14.

TARTALOMJEGYZÉK

Bevezetés	2
A kakas megjelenéséről.....	3
Tulajdonságairól.....	3
Írott forrásokban.....	3
Tárgyi forrásokban	5
A kakas jelentésváltozatairól	7
Változás előfutára.....	8
Szerelmi szimbólum.....	10
Harci szellem.....	11
A kakas-motívum a Szépművészeti Múzeum tárgyain	12
Terrakotta ifjú kakassal	12
Kakas-csoportos feketealakos lékythos	14
Terrakotta kakas szobra	15
Összegzés.....	16
Bibliográfia	17
Irodalomjegyzék.....	17
Forrásjegyzék	20

BEVEZETÉS

Kutatásom fő kérdésfelvetése, hogy tulajdonképpen mit is jelenthetett a kakas az antikvitás művészetében? A madár ábrázolásait vizsgálva keresem a választ a következő kérdésekre: Mit tudhattak róla, és hogyan gondoltak rá? Milyen tulajdonságokkal ruházták fel a kakast? Milyen szerepei lehettek, és ennek megfelelően milyen mögöttes jelentéstartalommal bírt? És ezeket összevetve, egy-egy kakasábrázolás mit mondhatott a szemlélőnek?

A dolgozatban mindenekelőtt a kakas megjelenését vizsgálom. Ab ovo kezdjük az ábrázolásai és szerepei szempontjából fontos tulajdonságainak magyarázataival. Sorra veszem az antik szöveges források említéseit és az állat mitikus hátterét, eredetét, továbbá a kakashoz kapcsolódó vallási elemeket, kultuszokat is. A témába vágó tárgyi források által kínált főbb vizsgálati szempontok is ismertetésre kerülnek. Ezt követően a kakasábrázolás lehetséges jelentésváltozatait vázolom fel, és bemutatom ezek különböző értelmezési lehetőségeit. Végezetül pedig a Szépművészeti Múzeum tárgyain keresztül veszem górcső alá a témát. Feldolgozom több, kakast tartó ifjút ábrázoló terrakotta szobrot, egy Kakas-csoportos lékythost, és egy kakas terrakotta szobrát. Igyekszem megállapítani, hogy az állat mely jelentésváltozatai ismerhetők fel a tárgyakban, és lehetséges-e konkrétabb tárgycsoporthoz kapcsolni őket.

Vállalkozásom témájának térbeli határait az ókori Hellász területén, időbeli határait a későarchaikus–koraklasszikus periódusban, i. e. 500 körüli időszakában definiáljuk. A vizsgált tárgyi emlékek főként Boiótia, Attika területéről származnak, de ismeretlen kontextusú tárgyak is szerepelnek közöttük. A személyesen feldolgozott tárgyakat a Szépművészeti Múzeum bocsátotta rendelkezésemre.

A KAKAS MEGJELENÉSÉRŐL

Ahhoz, hogy bármilyen jellegű ábrázolás tárgyát – és általa az ábrázolást – vizsgálni tudjuk, elengedhetetlen a tárgy pontos ismerete. A kakas esetében sincs ez másképp. Habár napjainkban közismertnek tartjuk általános tulajdonságait, fontos átlátni, az antikvitásban milyen ismeretekkel rendelkeztek róla, hogyan élt az emberek fejében, és milyen képzeteket társítottak hozzá. Ezen tényezők határozhatták meg alapvetően a kakas ábrázolását.

Tulajdonságairól

A kakas alapvető tulajdonságai – díszessége, jellegzetes hangja, és agresszív természete – általánosan ismertek. Külső ismertető jegyei és azoknak pompája különbözteti meg őt igazán a többi madártól, főként akkor, ha az ábrázolásait tekintjük. Tollazata és taréja árulkodik róla, bármilyen absztrakt módon vagy elnagyoltan legyen is megjelenítve. Ami a hangját illeti, képi ábrázolásokon közvetlenül – egyértelműen – nem megfigyelhető, de meghatározó abban, milyen szerepeket tulajdonítanak a kakasnak. Agresszivitása temperamentumának esszenciája – ez számtalan jelenet alapjául szolgált, itt gondolhatunk akár a kakasviadalokra is. Ezeken túl ismeretes, hogy a görögök keleti származást tulajdonítottak a madárnak, ennek van némi valóságtartalma: valószínűsíthető, hogy a Perzsa Királyság és a görög gyarmatok közötti első kapcsolatfelvétellel került az Égeikumba a kakas.¹ Innentől számítva keleti származásának ténye sokáig megőrizhette jelentőségét, hiszen még később is perzsa madárként, *Persikos ornisként* (Περσικὸς ὄρνις), vagy méd madárként hivatkoznak rá. Egy másik használatos, mitológiai eredettel rendelkező elnevezése az alektryón (ἄλεκτρον) volt.² Ezen szó eredetének széleskörű kutatása ismert.³

Írott forrásokban

A kakas írott forrásokban történő megjelenésére számos példát találunk, és ezek megismerése nélkülözhetetlen ahhoz, hogy megértsük, milyennek gondolták a madarat. Alexandra Villing foglalja össze egyebek mellett a kakas feláldozására vonatkozó szövegeket.⁴

Aristophanész az *Ὀρνιθεὺς* című művében ír a kakasról.⁵ Leírásából tudhatjuk, milyen magyarázatot találtak a tulajdonságaira, és mivel indokolták azokat. Neve, amint már említettük, perzsa madarat vagy méd madarat jelent; mindkét variáció előfordul a szövegben. Ezt az eredetet azzal magyarázza, hogy mikor kezdetben, az istenek előtt, a madarak uralkodtak

¹ Cruccas 2016, 175.

² Cumont 1942, 287.

³ Macurdy 1918.

⁴ Villing 2017, 65-66.

⁵ Ar. Av. 277; 483; 707; 833.

az emberek felett, „*a Kakas, ő bírván a perzsát, Dareiost és Megabazust; / Így lőn neve perzsa madár e fő urodalmáért, s ma is az még.*” Díszes tollazatára és kakastaréjára szintén királyi mivoltát hozza fel, és azzal indokolja, hogy egykori koronájáról van szó: „*azért lépdél hát oly begyesen, mint a nagy perzsa királyok, / S visel oly tarajos süveget most is, egyedül valamennyi madár közt.*” Kukorékolása magyarázatául szolgál a következő részlet: „*S oly nagy vala, oly félelmes, erős akkor, hogy régi hatalma / Jeleül most is, valahányszor az ő riadóját hallja, felugrál / Virradta előtt munkára kovács, fazekas, tímár, saruvarga, / Fürdős, lisztmérő kofa, molnár, kobozesztergályaizsáros, / És indulnak sarufűzve legott, még éjtszaka...*”⁶

A kakas mitikus hátterére vonatkozóan Lucianustól szerezhetünk információt. *Gallus* című művében írja le eredetmítoszának egy variációját, miszerint a madár eredetileg egy ifjú volt, akit Alektryónnak hívtak. Arés társa volt, mindenhová elkísérte és segítette, tette ezt akkor is, mikor az isten Aphroditével találkozgatott. Alektryónt állította ajtajukhoz, hogy örködjön, és szóljon, mielőtt felkel a nap, mert attól tartottak, ha Hélios meglátja őket, elárulja afférjukat Aphrodité férjének, Héphaistosnak. Egy nap azonban az ifjú elaludt, miközben őrt állt, így akaratlanul is, de elárulta barátját. Hélios rátalált Arésra, így ez Héphaistos fülébe jutott, aki foglyul ejtette a hűtlen feleségét és annak szeretőjét. Mikor Arés kiszabadult, dühében bosszút állt Alektryónon, akit kakassá változtatott páncéljával együtt. Ezzel magyarázzák tehát, hogy a kakas taréjt visel és lándzsaszerű farktollakat, és hogy minden reggel kukorékol: hiszen arra lett kárhóztatva, hogy minden egyes reggel ellenállhatatlan kényszert érezzen arra, hogy hangjával jelezze a napkeltét.⁷

A kakasról szóló leírások sorába illenek a feláldozására vonatkozó szövegek is. Platón *Phaidón*jában ír Sókratészről⁸, és arról, hogyan kérte a halálos ágyán, hogy áldozzanak fel egy kakast Asklépios részére, mert végre meggyógyul az életnek nevezett kórságból: „*egy kakassal tartozunk Aszklépiosznak; adjátok meg, és el ne mulasszátok.*”⁹ Itt fontos megjegyezni, milyen érdekesen, kettős szerepben jelenik meg Asklépios és általa a kakas is – egyszerre segítik elő a „gyógyulást” és a halált. Héródas egy, i. e. 3. századi mimiambusából is értesülünk arról, hogy két nő Asklépios szentélyében, Kós városában mutat be egyikük gyógyulásáért kakas-áldozatot, de ígéretet tesznek rá, hogy ha a későbbiekben megtartja őket egészségükben, és megengedhetik maguknak, nagyobb áldozattal térnek vissza.¹⁰ További releváns szövegek is ismeretesek,

⁶ Ar. *Av.* 483-492. (Arany János fordítása)

⁷ Lucianus *Gall.* 3.

⁸ Pl. *Phd.* 118a.

⁹ Kerényi Grácia fordítása.

¹⁰ Herod. IV.86-88.

amelyekre most nem térek ki, azonban Villing sorra veszi valamennyit.¹¹ A kakas Asklépiosnak történő feláldozásának Athénből már az i. e. 5. század végéről, 4. század elejéről léteznek régészeti bizonyítékai is.¹²

Pausanias leírásaiból is tudhatjuk, hogy a kakas szorosan kapcsolódik Athénéhez¹³, Hélioshoz¹⁴, Héraklészhoz¹⁵, Lucianustól tudjuk, hogy Hermészhez¹⁶, Porphyriostól tudjuk, hogy Déméterhez¹⁷, és Aelianustól tudjuk, hogy Létóhoz¹⁸ is. Pausanias szerint Athéné kultuszszobrának sisakját egy kakas koronázta Élisben, de Héliossal és a holddal is összekapcsolják a madarat; és Héraklés számára szent állat volt a kakas, szentélyeinél tartották is azokat. Hermésnek jó barátja volt Lucianus leírása szerint. Porphyrios azt állítja, Déméter szent állatának is számított, így papjainak tilos volt a kakas hújának fogyasztása; Aelianus szerint Létónak pedig segített Apollón és Artemis születésénél.

Az imént ismertetett szövegekből a kakas áldozati, vallásgyakorlásban betöltött szerepére vonatkozóan vonhatunk le következtetéseket. Amellett, hogy milyen asszociációi lehettek különböző istenekkel, Stafford érvel meggyőzően úgy, hogy valószínűleg az is szerepet játszhatott abban, hogy épp a kakast választották áldozatuk bemutatására, hogy milyen anyagi helyzet jellemezte az oltárhoz járuló személyeket – hiszen a kakas szerényebbnek számított az általánosnak mondható áldozati állatoknál, mint a marha, a birka, a kecske, vagy a malac.¹⁹ Így tehát érdemes egyszerre egy kultúrtörténeti, egy vallástörténeti, egy szociális, és egy gazdasági megközelítést alkalmazni egy ilyen komplex kérdéskör megválaszolásához.

Tárgyi forrásokban

A kakas tárgyi forrásokon való megjelenésének tárgyalása előtt kitérnék olyan régészeti leletekre is, amelyek művészeti jelentőség helyett sokkal inkább konkrét kultusztevékenységre engednek következtetni, így kapcsolhatók a téma tárgyainak körébe. Az áldozatbemutatásra közvetlen bizonyítéku szolgálnak azok az esetek, amikor szentélykörzetekből kerülnek feltárássra kimondottan elégetésre utaló nyomokat magukon hordozó baromfi csontok. Ilyen példát találunk Thébaiban a Kabirionban is. *Gallus gallus domesticus* csontmaradványait találták a „C” templom körzetében, és az eddigi legkorábbi, görög területről származó tojáshéj-

¹¹ Villing 2017, 65-66.

¹² Villing 2017, 65.

¹³ Paus. VI.26.

¹⁴ Paus. V.25.9.

¹⁵ Paus. XVII.46.

¹⁶ Lucianus *Gall.* 2.

¹⁷ Porph. *Abst.* IV.16.

¹⁸ Ael. *NA* IV.29.

¹⁹ Stafford 2008, 212.

leletet a hozzátartozó, i. e. 8. századi meddőn. Hasonló csontleleteket tartanak számon Kalapodiból, Artemis és Apollón templomából, az ephesosi Artemisionból, a szicíliai Déméter-szentélyből, és a líbiai Kyrénéből, Déméter és Persephoné szentélyéből is.²⁰

Az archaeozoológiai vizsgálatokból kiolvashatóan átmeneti rítusokhoz, felnőtté váláshoz köthető isteneknek is bemutatták, mint például a Kabiroi-kultuszban.²¹ Szabályszerűen a fekete kakas chthonikus állatnak számított, azt az alvilági, chthonikus isteneknek áldozták. A fehér kakas az égiek részére került feláldozásra, ebből fakadóan bajelhárító szerepet, apotropaikus jelleget kölcsönöztek neki.

Az áldozatbemutató megjelenése a művészetben a kakas vonatkozásában – valószínűleg az értékének csekélysége miatt – sokkal elenyészőbb, mint a többi áldozati állatnál – tipikusan ilyenek a bikaáldozatot bemutató képek.²² Mégis akad rá példa bőségesen: a legegyszerűbb votív kakas-szobroktól egészen a locri Persephoné-pinaxok egész sorozatáig – utóbbin belül pedig léteznek olyan ábrázolások, ahol kimondottan áldozatbemutató keretein belül szerepel. **(1. kép)** Egy másik, nem kimondottan szokványos ábrázolása egy dionysikus jelenetben történik. **(2. kép)** Azonban az áldozati szerep illusztrációjának további kifejtését nem engedik meg számomra jelen dolgozat keretei, és azon kívül még sok egyéb módon találkozhatunk a kakassal a görög művészetben, így ezeknek jelentésváltozatairól szólok a következőkben.

²⁰ Reese 2000, 566.

²¹ Torelli 1977, 152.

²² Stafford 2008, 213.

A KAKAS JELENTÉSVÁLTOZATAIRÓL

A kakasábrázolások kontextusából következtethetünk annak jelentésváltozataira, szimbolikájára. Környezetéből kiderülhet az állat szerepeltetésének oka, hagyománya, annak célja, és mikéntje. Felfejthetővé válik, miért pont erre az állatra esett az antikvitás emberének választása. A kakas kulturális beágyazottsága sokszínű képet mutat, több jelentésváltozata is elkülöníthető. Cosentino, Cruccas, és Mastrocinque 2016-os tanulmányaikban több lehetőséget is kínálnak ebben a témában.²³

Ábrázolások vizsgálatakor meg kell tenni azt az általános áttekintést is, hogyan jelenítik meg annak tárgyát: jelen esetben az első lépés összefoglalni, mi teszi a kakast, mi alapján mondhatjuk egy illusztrációról, hogy kakast látunk rajta. Bármilyen absztrakt is legyen, képi ábrázolásain egyértelműen fontos elemként jelenik meg a kakastaréj, és a nagyobb, jellegzetes farktollazat. Ezek a jegyek különböztethetik meg a kakast minden kétséget kizáróan más madaraktól.

Érdekes lehet abból a szempontból is megvizsgálni az ábrázolásokat, milyen tipikus elhelyezkedésekben, pozíciókban jelenik meg a kakas. Vázaképeken, a jeleneteken belül, megfigyelhető függetlenül, ahogy saját lábán áll, és a többi szereplővel nem interaktál különösebb módon, de fontos lehet, pontosan hol áll. Feltűnhet kakasviadal közben is, ennek saját ikonográfiai kutatása egyre gyarapszik. Másfelől tarthatják kézben a madarat, de megtalálható oszlopok tetején, pajzsokon, vagy a fő jeleneten kívül, annak keretezésében is. Pozicionálásának vizsgálata többletinformációval szolgálhat a megjelenítés értelmezésében.

A képzettársításokat figyelembe véve fontos utánajárni, milyen istenekkel együtt ábrázolták, és ezt egyéni szituációkban tették vagy ötvözték-e. A szöveges forrásokból kiindulva meglepő lehet, hogy épp a leggyakrabban említett Asklépios esetében találkozhatunk a legkevesebb képi ábrázolással. Sokkal gyakrabban fordul elő Athéné mellett Panathenaia-amphorákon; Hermés társaságában, vagy őt kiváltva. Zeusszal és Ganymédésszel, vagy Erósszal együtt, de Persephoné és Létó kísérőjeként is ábrázolták. Az istenségek és a velük asszociált kvalitások nagyban hozzájárulhatnak a társaságukban bemutatott kakas által betöltött szerep értelmezéséhez.

A vizsgálati szempontrendszerem tehát a következő: a szakirodalom alapján előzetesen sejthető szerepskálát állítok fel, ehhez közvetlenül és közvetetten (istenségek, kultuszok által) kapcsolom az állatot; majd a releváns művészeti alkotásokat megnézve, a jelenetben elfoglalt helyének megfelelően értelmezési lehetőségét kínálom az adott kakasábrázolásnak.

²³ Cosentino 2016, Cruccas 2016, és Mastrocinque 2016.

Változás előfutára

A kakas alakja összefüggést mutat a változás szimbolikájával. Arnold van Gennep alapján²⁴ az ember életében bekövetkező változások allegorikusan vagy akár konkrétan is értelmezhetők bizonyos átmeneti rítusokként, ezek velejárója egy fázis, amelyet Victor Turner nyomán²⁵ a liminalitásként jellemeznek: a változáson áteső személy ekkor egy korábbi állapotot maga mögött hagyva, de a következőbe még be nem lépve a kettő között tartózkodik. Ehhez az állapothoz a kakas a hajnali kukorékolása által kapcsolódik, amely az éjszakából a nappalba tartó átmenetet jelképezi. A napkelte megtestesítője így a változás előfutárának jelképe, a liminális állapotok kísérője. Ez a megfigyelés a kakas ábrázolásainak nagy százalékát jellemzi, többféle kontextusban is megjelenik ez a szimbolika.²⁶

A születés az egyik legfontosabb változás, amelyen keresztül megy az ember. Ahogyan már fentebb említettük, Aelianus leírásaiból ismerjük Létó vajúdásának példáját, ezen keresztül kapcsolódhat ide a kakas. Úgy tartják, az ő kedvenc madara volt, amiért születését kísérte, és segítette. Ennek a történetnek konkrét ikonográfiai vonatkozásai nem ismeretesek. Ennek ellenére az istennőt a kakassal együtt más kontextusban már megfestették egy i. e. 6. századi, attikai vörösalakos amphorán. A jelenetben Apollón, Artemis, és Létó mellett Arés szerepel, akinek pajzsán tűnik fel a kakas, így rögtön más interpretációs lehetőségeket kínál ez a vázakép, így a Létóval való kapcsolat ikonográfiai bizonyítása még várat magára. **(3. kép)**

A felnőtté válásnál következhet be egy újabb liminális állapot, méghozzá akár gyakorlatban is elvégzett átmeneti rítusokkal ötvözve. Ekkor a gyermekből hivatalosan, a közössége számára is felnőtt válik. A kakas alakja elkíséri mind a Kabiroi-kultusz keretein belül beavatási rituálén átesett fiatalokat, mind a közismert mitológia „fiataljait”. Ezzel az értelmezéssel is szolgálhatunk a Persephonét szerepeltető, hasonló témájú locri pinaxok kapcsán, hiszen az elrablásával Hadés menyasszonyává lett. Ezzel a kimerevített képpel, a mítoszával jelképezi tehát az állandó átmenetet a hajadon lány és a feleség között. Ezentúl fontos kiemelni a földi lét és az alvilág kapcsán a fény és a sötétség közötti átmenetet, amivel közvetlenül kapcsolható a kakas alakja, sőt, olyan asszociációban is felmerül az istennő és a madár, hogy segítségére volt a túlvilágon töltött napok számontartásában a kukorékolásával. Véleményem szerint az elrablását ábrázoló pinaxon mindenesetre érdemes megfigyelni, hogy a szituáció kaotikusságához képest a kakas a középpontban, nyugalomban, Persephoné ölében vagy kezében helyezkedik el. Ez jelezheti, hogy ténylegesen nem résztvevője a helyzetnek, hanem

²⁴ van Gennep 1909.

²⁵ Turner 1967.

²⁶ Csapo 2006, 16.

mindössze szimbólumként funkcionál. **(4. kép)** Egy további pinaxon már a kakast mint neki bemutatott áldozatot illusztrálják – ez a kép a madárnak Persephoné kultuszába történő beépülésével van összhangban. **(5. kép)** A locri pinaxokon, Persephoné mellett felbukkanó kakasábrázolások interpretációit átfogóan Cosentino foglalja össze: az őt megelőző kutatók lehetséges magyarázatnak tartották a chthonikus jellegükből, a nappalhoz és sötétséghez fűződő viszonyukból, vagy a termékenység szimbolikájukból adódó kapcsolatot.²⁷

A gyógyulás – a betegségből az egészségbe történő átmenet – lehet az életben bármikor bekövetkező változás, így Asklépiosnak, a gyógyítás istenségének is létezik liminális jellemzője. A gyógyulás alapvetően egy reményteljes, hálás lelki állapotot eredményez, ami akkor valamilyenféle áldozat formájában realizálódhatott. Így az Asklépios részére tett felajánlások között is megjelenik a kakas. Ilyen értelmezésre teret engedő, kisméretű, kakast ábrázoló votív szobor került feltárássra a korinthosi Asklepeion körzetében, amely Stafford szerint a valós áldozatbemutatás velejárója és megörökítője lehetett.²⁸ **(6. kép)**

A halál az antikvitás emberének egyfajta átmeneti állapotot is jelentett, a földi létből a túlvilágra történő átjutást egy folyamatként képzelték. Ez alapján egyértelműen létezett ebben a folyamatban egy liminális állapot, amelyben kísérői is voltak az elhunynak. Őket *psychopompos*nak, vagyis lélekvezetőnek nevezték, feladatuk a halott lelkének átvezetése volt a túlvilágra. Ezt a szerepet legtöbbször Charón, Thanatos vagy Hermész töltötte be az ábrázolásokon.²⁹ Azonban velük együtt, vagy akár őket kiváltva is szerepelhetett a kakas, lévén az átmenet jelképe a sphynxhez hasonlóan. Ismerünk olyan vázaképet, ahol Hermész egyértelműen a psychopompos szerepében kísér egy halandót, baljával átkarolja, jobbával pedig a kezét fogja. A halandó visszanéz Hermész felé, a kezében pedig jól kivehetően egy kakast tart. **(7. kép)** Továbbá ismeretes olyan vázakép is, ahol ez a szituáció nem ennyire egyértelműen került ábrázolásra: a jelenetben Zeus középen, egy trónon ül, körülötte jobbról Hermész, balról szárnyas istenalak – az utóbbi mellett pedig egy kakas kapott helyet. A jelenetet két, köpenyes férfialak keretezi. A főbb szereplők közül Zeust és Hermészt egyértelműen be lehet azonosítani attribútumaik alapján: Hermész kezében például tökéletesen kivehető a hírnöki botja. A szárnyas alakról közvetlenül nincs további információnk, és jelenlegi tudásom szerint nem is született ezzel kapcsolatban publikáció. A kontextusából és a szárnyas istenek jellegzetességeinek megkülönböztetéséből bátorodom következtetni, és valószínűsítem, hogy Thanatoszt ábrázolhatták így, a kérdés viszont korántsem tekinthető lezártnak. **(8. kép)**

²⁷ Cosentino 2016, 192.

²⁸ Stafford 2008, 212.

²⁹ *Psy*: Liddell – Scott 1940.

Szerelmi szimbólum

A kakas a szerelem szimbóluma is, habár agresszivitása, harciassága miatt, és mert általában az ő rendelkezésére állt a legtöbb partner, hamar a férfiasság és termékenység jelképévé vált.³⁰ Így mint szerelmi szimbólum, ezzel az erőszakos, domináns töltettel bír. Úgy tartották róla, hogy túlzott, túltengő szexuális vágy lakozik benne. A kakasviadatok kapcsán bontható ki igazán a madár phallikus jellege.³¹ Vázafestményeken is gyakran szerepel a kakas fiatal fiú vagy maga Erős társaságában.³²

Az erastés-erómenos kapcsolatokban a kakas ajándékozásának valószínűleg komoly hagyománya lehetett. Már Aristophanés is leírja, hogy „Sok viruló, de makacs szép gyereket, kora teljében, szeretője / Mi segítségünk, mi erőnk által bir meghódítani magának, / Adván neki fürjet vivni, kakast, vagy gúnárt, vagy tavi gyöngyvért.” – vagyis az idősebb szeretők madarak ajándékozásával hódítják meg a fiatalokat.³³ Ennek megfelelően számtalan alkalommal ábrázolták a kakast udvarlási jelenetekben mint ajándékot; és megfigyelhető ezeken, hogy mindig az idősebb férfi adja a fiatalabbiknak ajándékba a madarat. **(9. kép)**

A kakas ajándékozásának hagyománya valószínűleg Zeus és Ganymédés mítoszában keresendő: az istennek egyszerűen megtetszett, és erőszakkal elragadta a szép ifjút. Mastrocinque fogalmaz úgy – nagyon találóan – hogy: „A kakas tehát a szerelem igen sajátos formáihoz kapcsolódik. Ezek a formák soha nem házastársi, hanem tisztán szexuális jellegűek, és az erősebb fél kielégítését célozzák, míg a gyengébb féllel szemben gyakran alkalmaztak jogtalan bánásmódot, sőt erőszakot is – így jön a képbe a kakas jelképe, amikor a szerető megerőszakolja a partnerét, legyen az lány vagy fiú. A görög ikonográfiában a kakas feltűnő módon a megerőszakolt emberek kezében van.”³⁴ Tipikus ábrázolásmódja tehát az erőszak elszenvedésének, ha valahogyan kakast tart az elszenvedő – legtöbbször ez az alak Ganymédés és Persephoné. Utóbbinak már említettük példáját a locri pinaxokon keresztül. Előbbinek pedig számos reprezentációját ismerjük: a kakas Ganymédés attribútumának számít. Erre példa egy terrakotta szobor, ahol Zeust, mint szakállas, idősebb férfit ábrázolják Ganymédés elragadása közben, aki meglehetősen fiatal fiúként van megjelenítve. **(10. kép)** Az elrablás-jeleneten kívül is kakassal ábrázolják Ganymédést, amint említettük, ez az ő megkülönböztető jegye. **(11. kép)**

³⁰ Mastrocinque 2016, 217.

³¹ ld. Csapo 2006.

³² Mastrocinque 2016, 216.

³³ Ar. Av. 705-7. (Arany János fordítása)

³⁴ Mastrocinque 2016, 217.

Harci szellem

A kakas agresszív természetéből adódóan asszociáltak róla a bátorságra, a harciasságra is; sőt, mivel azt gondolták, áldozatként való bemutatása bajelhárító erővel bír, a harcosokat, bátorságukról híres szereplőket felvonultató jeleneteken rendre mellettük szerepel.

Héraklés mellett is sokszor ebben az értelemben tűnik fel, bátorságát, férfiasságát kiemelendő. Akár a nemeai oroszlánnal, akár Kerberossal küzd, ismerünk olyan ábrázolásokat, ahol így vagy úgy, de feltűnik a kakas. **(12. kép)** Csapo fogalmazza meg, hogy bajelhárító jellegét igazából a kukorékolása kölcsönzi neki, amivel – úgy tartották – oroszlánokat és baziliszkuszokat is képes volt elijeszteni.³⁵ A kakas kimondottan apotropaikus jellegét kihangsúlyozva használták vázakepeken a pajzsok díszítő és térkitöltő elemeként.³⁶ A pajzsok ábrázolásáról tudni kell, hogy valójában ezek minden esetben valamilyen szimbólumot hordoznak, ugyanis nem a valódi, háborúban használt pajzsokat festették, hanem amit a téma vagy a megrendelő megkívánt.³⁷ Annelore Vaerst 1980-as doktori értekezésében arra a következtetésre jutott, hogy a (főként) attikai feketealakos vázákon látható pajzssemblémák vagy pusztán dekoratívak, vagy – az állatokat és vadállatokat ábrázoló pajzsok esetében – apotropaikusak, illetve a pajzs viselőjének *thymosára* (bátorság, lelkesedés vagy harci szellem) utalnak.³⁸ Erre példát több istenség vonatkozásában is ismerünk. Egy attikai feketealakos amphorán Héraklés mellett Athéné pajzsát díszíti. **(13. kép)** Egy másik, attikai vörösalakos amphorán pedig Arés pajzsán látható. **(14. kép)**

Csapo leírja, hogy onnan lehet eredeztetni a kakas és Athéné Polias, a város védelmezője közötti kapcsolatot, hogy tulajdonképpen a görög *alektryón* szó is védelmezőt jelentett eredetileg. Az athéni atlétikai versenyek díjaiként odaitélt Panathenaia-amphorákon Athéné istennőt rendszeresen harcias testtartásban jelenítik meg két oszlop között, amelyeken kakasok állnak – ezek a kakasos oszlopok egyszerre jelképezik a harciasságot és a polist, így tökéletes jelképei egyúttal Athénének is.³⁹ **(15. kép)**

³⁵ Csapo 2006, 24.

³⁶ Lissarague 2009, 237.

³⁷ Engdahl 2013, 67.

³⁸ Vaerst 1980.

³⁹ Csapo 2006, 19.

A KAKAS-MOTÍVUM A SZÉPMŰVÉSZETI MÚZEUM TÁRGYAIN

Kutatásom fókuszában a gyakorlatban a Szépművészeti Múzeum különböző kakasábrázolásokat tartalmazó tárgyai állnak. Több lehetséges interpretációt remélve ezek a tárgyak különféle tárgycsoportokból kerültek kiválogatásra. Feldolgozok egy kakast tartó ifjút ábrázoló terrakottát, egy Kakas-csoportos feketealakos lékythost, és egy kakast mintázó terrakottát; és arra a kérdésre keresek a választ, milyen jelentésben jelenik meg a kakas a Szépművészeti Múzeum Antik Gyűjteményének anyagában.

Terrakotta ifjú kakassal

Szabó Miklós fogalmaz úgy, hogy „a boiótiai klasszikus kori koroplasztika egyik legjellegzetesebb típusa az álló, bal kezében kakast tartó ifjúalak.”⁴⁰ A Szépművészeti Múzeum Antik Gyűjteményében több, szám szerint 6 darab ilyen jellegű ábrázolást mutató terrakotta szobor található. **(16. kép)** Nagy részük jó állapotban van, ez pedig megkönnyíti keltezésüket (azonban egy, amelyik nem kakast, hanem nyulat tart, nem ép, hiányzik a feje). Szabó Miklós szerint az i. e. 4. század első felében készülhettek. A következő megállapításokat teszi: „T.783 arányai és hajviselete alapján inkább a század eleje körül helyezhető el, az ehhez típusban közelálló T. 730 oldottabb frizurája alapján valamivel későbbinek tűnik. T.66 és T.735 — szemben a század közepe táján készült, már a típus hanyatlását tükröző példányokkal — talán a korszak közepére keltezhető.” Mivel lelőhelyük ismeretlen, Szabó a boiótiai párhuzamaik alapján tett kísérletet lokalizálásukra, és műhelyekhez kapcsolásukra. „Az egymáshoz stílusban, méretben és technikai részletekben roppant közelálló T.66 és T.735 legközelebbi analógiái a tanagrai temetőből kerültek elő. Ugyanez vonatkozik T.736-ra: Tanagrából több darabot ismerek, amelyek ugyanabból a formából készültek, mint a budapesti példány. T.783 általam ismert legszorosabb párhuzamai a thébai Kabirionból származnak. 50.303 a típus jól ismert változata, amely ebben a formában a lokrisi körre jellemző.”⁴¹ Ebből az öt terrakottából emelnénk ki egyet, mivel a dolgozat szabta határok között jelenleg nem kerülhet mindegyik tárgyalásra, de a következő megfigyelések azonos ikonográfiájukból fakadóan érvényesek lehetnek a többi darabra is. A kiválasztott terrakotta a T.66-os leltári számú. **(Kat.I.)** A választást a szobor elérhetősége, részletgazdagsága, és festettsége indokolta, és a tény, hogy meglepő hasonlóságot mutat T.735-tel, amely a dolgozat elkészülésének idején a Múzeum kiállításában kapott helyet. Szabó is úgy nyilatkozott: „a 4. századi példányok leggazdagabb, egyben legváltozatosabb és legszínvonalasabb sorozata a tanagrai sírokból került elő.”⁴²

⁴⁰ Szabó 1971, 91.

⁴¹ Szabó 1971, 92.

⁴² Szabó 1971, 93.

Többféle értelmezés is elképzelhető az ifjú és a kezében tartott kakas szimbolikájára: feltételezhetjük, hogy szerelmi szimbólumként szerepel az ifjú kezében a kakassal; esetleg liminális jellegéből adódóan, a beavatási szertartások kontextusában kerülhetett elhelyezésre maga a szobor, vagy funerális funkciót is gyaníthatunk mögötte. Lehetségesnek tarthatnánk, hogy mint a szerelem jelképe, a kakas ilyen formában is megjelenhetett, hiszen egy fiatal férfiról van szó ebben az esetben, aki tipikus címzettje lehetett az ilyen jellegű, erastés-erómenos kapcsolatokban jellemző, udvarláshoz fűződő ajándékoknak. Egy másik fontos megfigyelés, amit meg kell tennünk a szobor kapcsán, hogy nem akárhol, hanem kézben tartva bukkan fel a kakas. Mastrocinque érvelt amellett, hogy feltűnően sokszor jelenik meg a madár az erőszak áldozatainál ugyanígy, kézben tartva.⁴³ Azonban bármennyire is összeállna a kép a kakas szerelmi motívumként való értelmezésével, ez a scénárió nem ad magyarázatot arra, miért terrakotta szobor formájában valósult volna meg az ábrázolás. Habár ismerünk Zeust és Ganymédést ábrázoló terrakottát, annak mitológiai kontextusa tette azt valószínűleg indokolttá, így ez az elképzelés nem állja meg a helyét a névtelen, kakast tartó ifjú esetében. Tehát itt érdemes megvizsgálni a kakas egy másik értelmezési lehetőségét: mint a liminalitás szimbólumát. A felnőtté válás alkalmával is áldozták a kakast: a Kabiroi-kultusz kapcsán találkozhatunk ennek a témának az illusztrációjával. Tudjuk, hogy a thébai Kabirionnál többszáz olyan kisplasztikai alkotás került elő, amit pontosan ilyen kontextusban ajánlhattak fel a szentélyben. A T.66 viseleteként megfigyelhető úgynevezett *himation*, vagyis díszes köpeny, és *stephané*, vagyis egy alacsonyabb diadém is. Ez az ünnepi ruházat azt is jelezheti, hogy az ifjú valamiféle szertartásra készül, mint például beavatási rítusra. A tény, hogy a szobor készítési helyeként Boiótiát lokalizálták, nagyban alátámasztja azt az interpretációt, miszerint a thébai Kabiroi-kultuszhoz kapcsolódóan mutathatták be a szobrot, mint felajánlást, a beavatási rítusban résztvevő ifjút ábrázolva. Mindemellett elkerülhetetlen, hogy számításba vegyünk egy másik, sokkal pontosabbnak ígérkező magyarázatot: a szobor sírmelléklet lehetett, tehát az ifjút a kakas psychopomposként kísérheti, lévén a tanagrai temetőből kerültek elő szoros párhuzamai. Oroszlán Zoltán is alátámasztja, hogy ezeket a „tanagrákat” funerális kontextusukban lehet értelmezni: *„társként, egyszerű kísérőként kerülhettek a sírba, sőt gyermekszobrocskák fiatal fiúk és lányok sírjába téve, társukat a másvilágra elkísérő játszótársakként is szerepelhettek.”*⁴⁴ A tanagrai terrakották további, behatóbb ismertetését szintén Oroszlán Zoltán végezte el.⁴⁵

⁴³ Mastrocinque 2016, 217.

⁴⁴ Oroszlán 1941, 113.

⁴⁵ Oroszlán 1930, 24-27.

Kakas-csoportos feketealakos lékythos

A kakas kísérőként való feltűnésének legkitűnőbb példája a Kakas-csoportos kerámiák összessége. A Kakas-csoport vagy Kakas-osztály főként lékythosokat gyártó csoport, termékeik legjellemzőbb vonása a vállon, általában borostyánlevelek által keretezett kakasábrázolás. Ez sok esetben jellemzően sematikus, sziluettszerű: látszik, hogy nem fektetnek kifejezetten sok munkát a részletek kidolgozásába, ebből pedig mindenképp a mögöttes jelentéstartalom fontosságára következtethetünk. A 93.17.A lékythos esetében is látható a vállon lévő kakasábrázolás – járulékos vörös színnel kiegészítve, ami egyértelműsíti azt.⁴⁶ **(Kat.II.)** A kérdés, pontosabban kérdések, adottak: Milyen szerepben, illetve melyik szerepében áll a kakas? Milyen jeleneteket, azon belül milyen tulajdonságokkal felruházott alakokat keretez? Ennek összessége pedig mit szimbolizálhat? A továbbiakban igyekszünk vizsgálni, és arra a kérdésre is választ találni, hogy a vállon szereplő kakas és a testen felvonultatott jelenet között van-e érdemi összefüggés, és ha igen, az mivel magyarázható.

Egy nagyon fontos részlete a Kakas-csoport munkásságának, hogy lékythosokat gyártottak, amely edénytípusnak ekkor már kizárólag sírmellékletként volt funkciója. A funerális kontextus ebben az esetben is döntőerejű lehet: amennyiben elfogadjuk a lékythos chthonikus jellegének erős szimbolizmusát, kijelenthetjük, hogy a kakas psychopompos szerepében kerülhetett a kerámiákra. Másfelől viszont a kakas elnagyolt ábrázolásának gyakorlati jelentősége valószínűleg “márkajelzésként” értelmezhető. A szembeötlő, nagyméretű minta a termék marketingjét segíthette elő, amin szerepelt. A kerámiaipar marketingstratégiájának témájában épp most készül Johácz Szilvia és Párkányi Bence közös tanulmánya, a velük való konzultáció során merült fel a kakas márkaegyiként való interpretálásának lehetősége. Ezzel együtt felvetődik a műhely önidentifikálásának kérdése is: ha tulajdonképpen bármit illusztrálhattak volna a kakas helyén, ami őket jelképezi, mégis miért dönthettek emellett? Ismét felmerül, hogy a lékythosokat gyártó csoport az edény funerális jellegét szándékozta feltüntetni. Azonban elkerülhetetlen kitérni még egy részletre: arra, hogy vajon létezhetett-e kapcsolat a vázakép fő jelenete és a vállon futó díszítés között. A 93.17.A lékythos esetében a vázaképen középen egy kentaur, két szélén egy-egy néző látható, a háttérben pedig egy nem kivehető madár. A kentaur egyik kezét feltartja, benne valószínűleg egy kő lehet, amit készül elhajítani. Az öklén járulékos vörös szín figyelhető meg, amely arra enged következtetni, hogy mindenképp tart valamit benne. A kentaurról tudni illik, hogy alapvetően egy vad, durva, szexuálisan is túlfűtött, agresszív lényként képzeltek el, akinek nem melleleg keleti származást tulajdonítottak –

⁴⁶ Johácz 2023, 71.

tehették ezt a perzsa lovas sereg hatására.⁴⁷ Mindezen tulajdonságaiban teljes mértékben rokonítható a kakassal és a görögök róla alkotott elképzelésével: ahogyan már kiderült, őt is egy harcias, erőszakos, virilis állatnak titulálták, akiről szintén fenntartották a keleti (perzsa) eredetet. Ilyen módon kijelenthetjük ebben az egy esetben biztosan, hogy fennállhat kapcsolat a vállon elhelyezett kakas és a fő jelenetben szereplő történet között. Ennek a témának további kutatása még izgalmas eredményekre vezethet.

Terrakotta kakas szobra

A Szépművészeti Múzeum Antik Gyűjteményében fellelhető egy terrakotta kakas szobra, amely egyszerűsége ellenére új perspektívákat tárhat fel a kakas ikonográfiai kutatásában. Az 50.492-es leltári számú kakas valóban „csak” egy kakas szobra, de megannyi lehetőséget tartogat magában. **(Kat.III.)**

A tárgy leegyszerűsített formájú, álló kakast ábrázol. Két fele negatív formából lehetett préselve, majd illesztve. Belseje üreges, alján, a két lába közt, kisméretű, kerek szellőzőnyílást alakítottak ki. Megfigyelhetjük, hogy kissé aszimmetrikus, balra dől. A szobor egészen fehér bevonatot és színezés nyomait láthatjuk: a taréj és az áll-lebeny szemből vett bal oldalán, és a szemből vett jobb szárnyon vörös színt, a nyakrész szemből vett bal oldalán máz nyomait. Lelőhelye és kontextusa sajnos nem ismert, ahogyan készítésének helye sem – viszont az i. e. 5. századra történő keltezésével kitűnő épségének köszönhetően hasznos információkkal szolgálhat párhuzamainak feltérképezését követően.

Mivel a tárgy egészen felfedezhető a festés nyomai, érdemes lenne kihasználni ezt a tulajdonságát más hasonló, de ismert kontextusból származó párhuzamok esetében. Ilyen típusú, egyszerű formájú kakasszobrokat ismerhetünk szentélyekből, például az Asklepeionból előkerült kis votív szobrot. Ezek összegyűjtésével és további pigmentvizsgálatok elvégzésével akár arról is képet kaphatnánk, milyen szimbolikája lehet a kakas színeinek a fekete-fehér variáción túl.

⁴⁷ Scobie 1978, 144.

ÖSSZEGZÉS

Összegezve tehát, lássuk, milyen konklúziót vonhatunk le a kakas ábrázolásának jelentésváltozatairól a görög művészet keretein belül értelmezve. A madár alapvető természetéből és tulajdonságaiból kiindulva, a létrejött képzettársításokban és a vallásgyakorlatban betöltött szerepeit értelmezve megállapíthatjuk, hogy szerepelhet liminális, szerelmi, erőszak-, és kísérői szimbólumként. Ezekből a lehetőségekből a Szépművészeti Múzeum Antik Gyűjteményének releváns tárgyain mindegyik megfigyelhető egy bizonyos szinten. A célkitűzés megvalósítása tehát nagy részben megtörtént, és sikeres volt, azonban úgy gondolom, a hétköznapi szemlélő nézőpontjára a későbbiekben nagyobb hangsúly lenne helyezendő. Ezzel együtt, a továbbiakban a kakas ikonográfiai kutatása még számos lehetőséget tartogat magában. A Kakas-csoportos kerámiák átfogó tanulmányozása felettébb érdekes eredményekkel szolgálhat, mind a szimbolika, mind a marketing tükrében. Az erre lehetőséget adó, egyszerűbb kakasszobrok további természettudományos vizsgálataival lehetőség nyílna a színek szimbolikájának felgöngyölítésére is.

BIBLIOGRÁFIA

Irodalomjegyzék

- Carpenter – Mannack – Mendonca 1989 Carpenter, T. H. – Mannack, T. – Mendonca, M.: *Beazley Addenda*. 2nd edition. Oxford 1989.
- Cosentino 2016 Cosentino, A.: Persephone's Cockerel. In: Johnston, P. A. – Mastrocinque, A. – Papaioannou, S. (eds.): *Animals in Greek and Roman Religion and Myth*. Cambridge Scholars Publishing 2016, 189-212.
- Cruccas 2016 Cruccas, E.: Ὁ Περσικὸς ὄρνις - The Symbology of the Rooster in the Cult of the Kabiroi. In: Johnston, P. A. – Mastrocinque, A. – Papaioannou, S. (eds.): *Animals in Greek and Roman Religion and Myth*. Cambridge Scholars Publishing 2016, 171-188.
- Csapo 2006 Csapo, E.: Cockfights, Contradictions, and the Mythopoeitics of Ancient Greek Culture. *Arts: The Journal of the Sydney University Arts Association* 28 (2006) 9-41.
- Cumont 1942 Cumont, F.: Le coq blanc des Mazdéens et les Pythagoriciens. *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres Année* 86/4/6 (1942) 284-300.
- Dohan 1940 Dohan, E. H.: Locrian Terracotta Plaques. *Museum Bulletin* 8/2-3 (1940) 12-17.
- Engdahl 2013 Engdahl, M.: Understanding Shield Emblems on Ancient Athenian Vases: The Case of Geryon's Many Shields. *The Coat of Arms* 3/9/226 (2013) 67-76.
- van Gennep 1909 van Gennep, A.: *Rites of passage*. Chicago 1960. (eredeti kiadás: 1909).
- Johácz 2023 Johácz, Sz.: *A késő archaikus – kora klasszikus kori attikai kerámiaipar tömegtermékei a Szépművészeti Múzeum anyaga alapján*. Doktori disszertáció, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest 2023.
- Psy. Liddell – Scott 1940 s.v. Psychopompos. Liddell, H. G. – Scott, R.: *A Greek-English Lexicon*. Oxford 1940.
- LIMC *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae*. Artemis, Zürich 1981–2009.
- Lissarrague 2009 Lissarrague, F.: Vases grecs: à vos marques. In: Tsingarida, A. ed.: *Shapes and Uses of Greek Vases (7th-4th centuries B.C.)*. Proceedings of the Symposium held at the Université libre de Bruxelles 27-29 April 2006. Bruxelles 2009, 237-249.

- Macurdy 1918 Macurdy, G. H.: The Derivation and Significance of the Greek Word for "Cock". *Classical Philology* 13/3 (1918) 310-311.
- Mastrocinque 2016 Mastrocinque, A.: Birds and Love in Greek and Roman Religion. In: Johnston, P. A. – Mastrocinque, A. – Papaioannou, S. (eds.): *Animals in Greek and Roman Religion and Myth*. Cambridge Scholars Publishing 2016, 213-226.
- Norton 1896 Norton, R.: Andokides. *The American Journal of Archaeology and of the History of the Fine Arts* 11 (1896) 1–41.
- Oroszlán 1930 Oroszlán, Z.: *Az Országos Magyar Szépművészeti Múzeum antik terrakotta gyűjteményének katalógusa*. Budapest 1930.
- Oroszlán 1941 Oroszlán, Z.: Tanagraínek és társaik. *Az Országos Magyar Szépművészeti Múzeum Évkönyvei* 10 (1941) 111-178.
- Reese 2000 Reese, D. S.: The Bird Remains. In: Shaw, J. W. – Shaw, M. (eds.): *Kommos IV: The Greek Sanctuary*. Princeton és Oxford 2000.
- Schachter 2016 Schachter, A.: *Boiotia in Antiquity: Selected Papers*. Cambridge 2016.
- Scobie 1978 Scobie, A.: The Origins of "Centaur." *Folklore*, 89/2 (1978) 142–147.
- Stafford 2008 Stafford, E.: Cocks to Asklepios: sacrificial practice and healing cult. In: Brulé, P. – V. Mehl (eds.): *Le sacrifice, nouvelles perspectives* (Actes du colloque de Lampeter, 29 août – 3 septembre 2006) Rennes 2008, 205-221.
- Szabó 1971 Szabó, M.: A boiótiai későklasszikus terrakottaműhelyek kérdéséhez. *A Szépművészeti Múzeum Közleményei* 37 (1971) 9-17, 90-96.
- Torelli 1977 Torelli, M.: I culti di Locri. In: AA.VV.: *Locri Epizefirii*. Atti del XVII Convegno di Studi sulla Magna Grecia, Taranto 1976, I. Napoli 1977, 147-185
- Turner 1967 Turner, V.: Betwixt and Between: The Liminal Period in Rites de Passage. In: Turner, V.: *The Forest of Symbols*. Ithaca 1967, 338-347.
- Vaerst 1980 Vaerst, A.: *Griechische Schildzeichen vom 8. bis zum Ausgehenden 6. Jahrhundert*. Doktori disszertáció, Philosophischen Fakultät, University of Salzburg, 1980.

Villing 2017

Villing, A.: Don't Kill the Goose that Lays the Golden Egg? Some Thoughts on Bird Sacrifices in Ancient Greece. In: Hitch, S. – Rutherford, I. (eds.): *Animal sacrifice in the ancient Greek world*. Cambridge és New York 2017, 63-102.

Forrásjegyzék

Ael. *NA*

Aelianus: *De natura animalium*

Ar. *Av.*

Aristophanés: Ὀρνιθεὺς / *A madarak*

Herod.

Héródas: *Mimiambi*

Lucianus *Gall.*

Lucianus: *Gallus*

Paus.

Pausanias: *Ελλάδος περιήγησις* /
Görögország útleírásai

Pl. *Phd.*

Platón: *Φαίδων* / *Phaidón*

Porph. *Abst.*

Porphyrios: *Περὶ ἀποχῆς ἐμψύχων* /
Absztinencia